

Arkhe ve Töz Kavramı Üzerine: Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes¹

On Arche and the Concept of Substance: Thales, Anaximandros and Anaximenes

Araştırma Makalesi – Research Article

Alper Bilgehan YARDIMCI

Pamukkale Üniversitesi, Felsefe Bölümü,

alperyardimci@pau.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-3245-7203

Fatma GÜDÜCÜ

Pamukkale Üniversitesi, S.B.E., Sistematik Felsefe ve Mantık ABD,

fguducu10@posta.pau.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-7280-5674

Öz

Bu makalede, Milet Okulu doğa filozoflarının ontolojileri çerçevesinde töz hakkındaki görüşlerine yer verilmektedir. Buna göre, öncelikle, töz kavramının felsefi tartışmalarda neden farklı şekillerde ele alındığını açıklamak için kavramın kökeni ve çeşitli anlamlarına yönelik tespitler aktarılmaktadır. Bu tespitlerden hareketle, Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in her şeyin ilk ilkesi (*arkhe*) arayışında ulaştıkları sonuçların töz olarak kabul edilebileceği ve onların farklı nitelikte olan tözlerinin felsefi töz kavramının çeşitli özelliklerine atıfta bulunduğu ortaya konulmaktadır. Nihai olarak, makalenin amacı Miletli filozofların töze ilişkin kavrayışlarının birbirine paralel olduğunu, ancak töze atfettikleri özelliklerin farklılaştığını ve bu noktada Anaksimenes'in töz kavrayışının diğer düşünürlerle oranla daha kapsayıcı olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkhe, Töz, Nitelik, Ontoloji, Milet Okulu

Abstract

In this article, the views of Milesian philosophers on substance within the framework of their ontology are given. Accordingly, first of all, determinations about the origin and various meanings of the concept are given in order to explain why the concept of substance is handled in different ways in philosophical discussions. Based on these findings, it is revealed that the conclusions reached by Thales, Anaximandros and Anaximenes in their search for the first principle (*arche*) of everything can be accepted as substance and that their different substances refer to various features of the philosophical concept of substance. Ultimately, the aim to be reached in the article is to show that the Milesian philosophers' understanding of substance is parallel to each other, but to reveal that the properties they attribute to substance differ, and that Anaximenes' concept of substance is more inclusive than other thinkers.

Keywords: Arche, Substance, Attribute, Ontology, Milesian School

¹ Bu makale Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Locke, Berkeley ve Hume Açısından Töz Sorunu" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Giriş

İnsanlar yalnızca temel gereksinimlerini karşılayıp yaşamaktan öte doğal bir arzu sonucunda etraflarında gerçekleşen olaylar ve gözlem sınırlarını aşan unsurlara ilişkin bilgi elde etmek istemektedirler. Aristoteles bu durumu ‘Metafizik²’ adlı eserinde “bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler” sözüyle ifade etmektedir. Buna göre, bilgi elde etme gereksiniminin altında yatan sebep yalnızca entelektüel merakı gidirmek değil, yaşamış olduğumuz evreni teorik ve pratik gerekçelerle açıklamak ve anlamlandırmaktan geçmektedir. Dolayısıyla, bilgi ve varlık arasında süre gelen bir ilişki vardır. Bu ilişki yalnızca insanlar tarafından kavranabilmektedir çünkü bilme eylemi insana özgü bir özelliktir³. İnsanın varlıkları bilmesinin yolu yalnızca duyum ya da duyumsama aracılığıyla elde ettiği bilgilerden ibaret değildir⁴. İnsan kendi aklını kullanarak duyumlarından elde ettiği bilginin ötesine geçebilmektedir. Diğer bir deyişle, insan görünüşün arkasındaki gerçekliği aklı ile kavrayabilme yeteneğine sahiptir. Bu kapsamda, evrendeki bütün varlık ve niteliklere dayanak oluşturabilecek temel bir varlık arayışı tarihsel süreç içerisinde töz sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlu töze ilişkin bilgi elde edebilirse varlıkları ve onlara ilişkin nitelikleri anlama konusunda bir mesafe kat etmiş olacaktır. Dolayısıyla, her düşünür töz kavramına ve bu çerçevede (eğer var ise) belirlediği töze ilişkin çeşitli görüşler ileri sürmektedir. Bu çeşitliliğin altında düşünürlerin tasvir ettikleri töze ilişkin farklı motivasyonları bulunmaktadır. Bu kapsamda, makalede töz kavramının neden farklı anlamlara sahip olduğu ve tözden ne anlaşılması gerektiği düşüncesi irdelenmektedir. Makalenin temel vurgusu Milet Okulu doğa filozoflarını farklı tözleri belirlemeye sevk eden motivasyonun töz ile arkhenin özdeş olarak değerlendirilmesi ve töze çeşitli niteliklerin yüklenmesi olmak üzere iki unsur çerçevesinde belirlendiği ve bu doğrultuda Anaksimenes’in daha kapsamlı bir töz anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktır.

1. Töz Kavramının Kökeni ve Anlamları

Felsefe disiplini içerisinde kullanılan duyum, deney, sanat, bilim ve bilgelik gibi birçok kavram gündelik hayatta da sıklıkla kullanılmaktadır. Töz kavramı ise felsefe alanındaki kavramların çoğundan farklı olarak doğrudan kendisine felsefe alanı içerisinde ya da felsefi terminolojide karşılık bulmuş bir kavramdır. Dilimizde ‘cevher’ olarak da kullanılan töz kavramı İngilizce ‘*substance*’; Fransızca ‘*sustance*’, ‘*substance*’; Grekçe ‘*ousia*’; Latince ise ‘*substantia*’ anlamına gelmektedir. Kavramın Latince karşılığına yakından baktığımızda ‘*substantia*’ kelimesi altında anlamına gelen ‘*sub*’ ile durmak anlamına gelen ‘*stō*’ kelimelerinin birleşiminden meydana gelerek altında duran, var olan anlamlarına gelmektedir. Töz kavramı felsefi soruşturmalarda anlaşılması zor kavramlardan bir tanesidir. Bu durum töz kavramının hem kendi dilimizde hem de başka dillerde birden fazla anlama sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Türk Dil Kurumu⁵’na göre, töz kavramı ilk olarak kök, asıl, cevher anlamlarına gelmekte, ikinci olarak değişenlerin özünde değişmeden kaldığı varsayılan idealist kavram olarak belirlenmektedir. Bununla birlikte, tözün İngilizce karşılığı olan ‘*substance*’ kavramının anlamlarına baktığımızda bu kavramın felsefe tarihinde tartışmaya ve kafa karışıklığına neden bu kadar çok yol açtığı konusunda fikir sahibi olunabilir. ‘*Substance*’ Oxford İngilizce Sözlüğü⁶’ne göre, felsefi anlamlarından belirli noktalarda farklı olacak şekilde şu anlamlara gelmektedir:

- *Madde:*
 - *Kimyasal madde, belirli niteliklere sahip bir tür katı, sıvı veya gaz.*
 - *İlaç ya da yasadışı uyuşturucu madde.*
- *Hakikat, doğruluk: Gerçeklere veya doğruya dayalı olmanın niteliği.*
- *Öz: bir şeyin en önemli veya ana kısmı.*
- *Önem.*

Kavramın sözlük anlamındaki belirtilen farklılıklarından hareketle ilk olarak felsefi anlamda töz kavramının çerçevesini belirleyebiliriz. Bu çerçeve aynı zamanda çalışmanın odak noktası olan Milet Okulu doğa filozoflarının töz kavramını hangi anlamlarda kullandığını vurgulama bakımından ayrıca

² Aristoteles 1996, 980a22.

³ Aydoğdu 2020, 34.

⁴ Sarı 2011a, 124.

⁵ Türk Dil Kurumu 2022.

⁶ Oxford Learner’s Dictionaries 2022.

yol gösterici olmaktadır. Felsefi anlamda töz kavramının kabaca iki farklı anlamının olduğu söylenebilir. Birincisi, Türk Dil Kurumu'nun ikinci tanımlamasını da belirli ölçüde kapsayan, Latince '*substantia*' aracılığıyla aktarılan, '*nesnelere altında duran veya nesnelere temellendiren bir şey*' anlamına gelen ve Yunanca 'varlık' olarak anlaşılan '*ousia*'ya karşılık gelmektedir. Buna göre, genel anlamda belirli bir felsefi sistemdeki tözler gerçekliğin temeli veya temel varlıkları olan şeylerdir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde antik Yunanda atomcu filozoflar için atom tözdür, çünkü atomlar her şeyin kendisinden inşa edildiği temel şeyler olarak kabul edilir. Tüm maddeler, sonucunda parçalanamaz ya da bölünemez olan atom adıyla anılan maddelerden meydana gelmektedir⁷. David Hume⁸'un sisteminde de izlenimler ve ideler bütün algılarımızın temelinde olması dolayısıyla töz olarak belirlenebilmektedir. Bu duruma paralel olarak tartışmaya açık olsa da her şeyin gerçek varlığını idealardan alması nedeniyle Platon'un düşünce sisteminde idealar töz olarak değerlendirilebilir⁹.

Töz kavramının felsefede ikinci anlamı daha spesifikdir. Buna göre, tözler temel varlıkların belirli bir türüdür. Robinson¹⁰ bu kullanımın bazı felsefi teoriler tarafından kabul edilmeyebileceğini belirtir. Mesela Hume'un izlenim ve ideleri varlığı meydana getiren yapı taşları olmasına rağmen töz olarak değerlendirilmez. Temel varlıkların maddeler mi yoksa uzay-zamanda yer alan olaylar veya özellikler gibi başka bir şey mi olduğu tartışılan bir konudur. Varlık ya da töz temel bir kavram mı yoksa daha temel terimlerle karakterize edilmesi gereken bir kavram mıdır? Diğer bir deyişle, varlık ya da töz onlara ilişkin özelliklerin bir demeti mi yoksa bir dizi olay mıdır¹¹? Örneğin, Aristoteles '*Kategoriler*'¹² eserinde töz olarak belirlediği özne ile öznenin sahip olabileceği çeşitli özellik, nitelik veya ilnekler arasında ayırım yaparak töze yönelik düşüncelerini aktarmaktadır.

Şu ana kadar tözün genel anlamına ilişkin aktarılan özellik ve ayrımları göz önünde bulundurarak felsefi töz kavramına katkıda bulunan altı farklı töz tanımına yer verilebilir¹³:

- “1. Tözler, ontolojik anlamda temel olarak tanımlanır. Tözler diğer her şeyin kendisinden yapıldığı veya metafiziksel olarak sürdürüldüğü şeylerdir.
2. Tözler, diğer şeylerle karşılaştırıldığında nispeten bağımsız ve ebedidir.
3. Tözler, yüklem öznelere ve özelliklerin taşıyıcıları olarak tanımlanır.
4. Tözler, en azından daha sıradan töz türleri için değişimin öznelere olarak tanımlanır.
5. Tözler, normalde varlık veya madde türleri olarak belirlediğimiz şeyler tarafından temsil edilir.
6. Tözler, madde türleri veya cinslerinin tipik bir örneğidir.”

Tarihsel süreç içerisinde töz kavramı birçok düşünür tarafından yukarıda belirtilen tanımlara denk gelecek şekilde farklı anlamlarda ele alınmıştır. Örneğin, Aristoteles'e göre tözün birden çok anlamı vardır. Bu anlamlardan ikisine yer vermek gerekirse; ilk olarak tözler temel konular ya da öznelere¹⁴. İkinci anlamda ise töz madde ve formun birleşimidir¹⁵. Descartes¹⁶ ise tözü var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan ezeli ve ebedi varlık olarak tanımlamaktadır. Locke¹⁷ açısından ise töz birincil ve ikincil niteliklerin taşıyıcısı olan temel bir varlıktır. Diğer bir deyişle, töz cismin niteliklerini taşıyan ve ortaya çıkaran şeydir¹⁸. Milet Okulu doğa filozofları ise şeylerin ya da evrenin doğasına ilişkin yapmış oldukları araştırmaları doğrultusunda, diğer bir ifadeyle ontolojilerine ilişkin

⁷ Capelle 2011, 298; Yardımcı 2020, 472-473.

⁸ Hume 2015, 17.

⁹ Robinson 2021.

¹⁰ Robinson 2021.

¹¹ Robinson 2021.

¹² Aristoteles 1938, I.4-5.

¹³ Robinson 2021.

¹⁴ Aristoteles, Kategoriler, 1938 I.5.

¹⁵ Aristoteles, Ruh Üzerine, 2016 412a6-9.

¹⁶ Descartes 1982: I.51.

¹⁷ Locke 2013, 203.

¹⁸ Sarı 2011b, 167.

görüşleri çerçevesinde töze ilişkin düşüncelerini ön plana çıkarmaktadır. Bu açıdan onların töze yönelik görüşleri felsefi töz kavramının farklı anlamlarına atıfta bulunmaktadır.

2. Milet Okulu Doğa Filozoflarında Töz Kavrayışı

Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes Milet Okulu'nun temsilcileri olarak kabul edilirler. Milet Okulu M. Ö. altıncı ve beşinci yüzyıllarda var olmuş ve felsefenin doğduğu yer olarak kabul gören Milet¹⁹, İyonya'da ortaya çıkmıştır. Bu düşünürlerin çalışmalarını yönlendiren temel motif kabaca varlıkların ortaya çıkma ve ortadan kaybolma nedenlerini açıklayabilecek temel bir ilke arayışıdır²⁰. Grek filozoflarının ilk sorusu dünyanın asıl temel maddesini (ilke, töz) araştırmak olmuştur²¹. Antik Çağ'da toprak, hava, ateş ve su gibi maddeler töz için aday maddeler olarak görülmüştür çünkü tözler dünyayı oluşturan temel maddeler olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, Thales'e göre temel madde 'su'dur. Anaksimenes ise 'hava'nın ilk ilke ya da temel madde olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Anaksimandros için ise söz konusu temel madde ya da ilk ilke diğer iki düşünürden farklı olarak su, hava, ateş gibi çeşitli maddelere dönüşebilme imkânı ve açıklaması sağlayan niteliksel anlamda belirsiz ve sonsuz bir madde olarak 'apeiron'dur²². Miletli düşünürler esas olarak dünyanın kökeni ve özü ile meşguldürler; her biri, natüralist monizm geleneğini başlatarak, bütünü tek bir ilkeye bağlamaktadırlar²³. Bahsi geçen bu ilke *arkhe* olarak tanımlanmaktadır. Milet felsefesinin ana problemlerinden biri olan *arkhe* "her şeyin kendisinden geldiği, kendisine gittiği, kendisinden yapıldığı, değişenin altında değişmeden kalan, varlığını devam ettiren şey²⁴" olarak tanımlanabilmektedir. Bu tanımlı göz önünde bulundurduğumuzda *arkhe* ile töz arasındaki ilişki ortaya konulabilir. Aristoteles²⁵'e göre de ilk Yunan filozoflarının amacı var olan tüm şeylerin kendisinden meydana geldiği ve kendisine dönerek yok olabileceği, koşulların değişmesine rağmen özünü ya da tözünü koruyabileceği bir ilkeyi bulmaktır. Ancak Grek felsefesi uzmanı Cornford ise Aristoteles'in seleflerinin onun dört nedeninden (maddi, formel, fail ve ereksel) birini ya da daha fazlasını az ya da çok kusurlu bir biçimde öngörmeleri dolayısıyla eski felsefe tarihçilerinin yanıltıldığını ve böylece erken İyonyalıların yalnızca su ya da hava gibi maddi türden ilkelerle ilgilendikleri gibi bir görüşün kabul edildiğini belirtmektedir: "Buna dayanarak, [İyonyalı düşünürler] kendilerine 'bütün şeylerin kendisinden meydana geldiği tek (maddi) cevher [töz] nedir?' sorusunu soran kimseler olarak gösterilmişlerdir. Ancak, sistemlerinin kendisine bakarsak, cevapladıkları soru farklı bir sorudur: Şeylerin ilkel durumundan çok yönlü ve düzenli bir dünya nasıl ortaya çıktı?"²⁶. Tözün daha önce bahsedilen felsefi anlamları dikkate alındığında, tözün ilk anlamı ontolojik anlamda temel olması ve diğer her şeyin kendisinden yapıldığı şey olması ile ilgilidir. Tözün altıncı tanımlı göz önünde bulundurulduğunda töz madde türlerinin veya cinslerinin tipik bir örneği olarak vurgulanmıştır. Cornford'un iddiasının aksine bu iki maddeyi dikkate aldığımızda Miletli filozofların değişenin arkasında değişmeden kalan, doğadaki bütün varlıkların ve zıtlıkların kendisinden çıktığı ve tekrardan kendisine dönebileceği şeyin ne olduğu sorusuna vermiş oldukları cevaplar onların *arkhe* olarak belirlediği şeyi ve aynı zaman da onların töz olarak neyi kabul ettiklerini de serimleyecektir. Bu doğrultuda farklı ölçekteki varlıkları ve doğada gerçekleşen olayları kendi yalın gözlemleri çerçevesinde

2. 1. Thales

Thales'in batı toplumunun ilk filozofu olarak kabul edilmesinin nedenlerinden biri varlığın doğasına yönelik özgün araştırmalarıdır. Thales her şey neyden yapılmıştır veya varlıklar ne tür maddelerin bir araya gelmesi ile oluşmuştur gibi evrenin işleyişine ve ilk ilkesine yönelik soruşturmalar yapmış ve bu doğrultuda farklı ölçekteki varlıkları ve doğada gerçekleşen olayları kendi yalın gözlemleri çerçevesinde

¹⁹ Milet günümüzde Aydın'ın Didim ilçesine bağlı Balat köyü yakınlarında yer almaktadır.

²⁰ Thomson 1997, 173.

²¹ Kranz 1984, 27.

²² Kranz 1984, 27-39.

²³ Kirk ve Raven 1977, 73.

²⁴ Arslan 2006, 88.

²⁵ Aristoteles, Metafizik, A.3. 983b6.

²⁶ Akt. Thomson 1972, 158.

açıklamaya çalışmıştır. Thales bu açıklamaları neticesinde dış dünyadaki bazı varlık ya da şeylerin başka şeylere dönüşse de sonucunda bu varlıkların belirli yönlerden birbirlerine benzediklerini düşünmektedir. Thales'in bu tespiti, çeşitli şeyler arasındaki gözlemlenen farklılıklara rağmen, bu varlıkların arka planda paylaştıkları temel bir benzerlik olduğu düşüncesini ön plana çıkarmaktadır. Bu fikrin diğer bir ifadesi çokluğun ve birliğin birbiriyle ilişkili olduğu düşüncesidir²⁷. Thales kendi eylem veya değişim ilkesini içeren tek bir maddenin ya da unsurun, tüm fiziksel gerçekliğin temelinde yattığını varsaymaktadır. Ona göre, bu madde her şeyin arkhesi, ilkesi, doğası ya da tözü olan sudur²⁸.

Bununla birlikte, Thales'in suyun her şeyin nedeni olduğu sonucuna nasıl vardığına dair bir kayıt olmamasına rağmen, Aristoteles²⁹'e göre, Thales'i bu inanca götüren nedenlerden biri belki de her şeyin besininin nemli olduğu, nemden ısının üretildiği ve her şeyin bu nem tarafından canlı tutulduğu gibi basit gözlemleridir. Aristoteles, Thales'in kavramını her şeyin tohumlarının nemli bir doğaya sahip olduğu ve suyun nemli şeylerin tabiatının ilk temeli (arkhesi) olduğu gerçeğinden aldığını söyler³⁰.

Thales, ayrıca, buharlaşma veya donma gibi diğer olaylarla suyun farklı biçimler aldığını ifade etmekte ve böylece şeylerin bileşimine ilişkin bir analiz ortaya koymaktadır³¹. Ancak Thales'in şeylerin bileşimine ilişkin analizinin doğruluğu, dünyanın doğasıyla ilgili soruyu gündeme getirmesinden çok daha az önemlidir. Burada önemli olan, her şeyin aslının ne olduğu sorusu ile üzerinde tartışılabilir ve daha fazla analizle doğrulanabilecek ya da çürütülebilir yeni bir tür araştırma yolunun Thales tarafından açılmasıdır. Thales'in diğer bir önemi ise ilk olarak evrenin arkhesi ya da tözü nedir gibi bir soru sorması ve bu soruyu sistematik bir şekilde yalın gözlemleri ile akla başvurarak temellendirmesi ile doğaya ilişkin irrasyonel unsurlara dayanan mitolojik açıklamalar yerine rasyonel açıklamalara zemin hazırlamasıdır³². Aristoteles³³ doğal dünyanın ve doğa olaylarının “nedenlerine ve ilkelerine” yönelik araştırmalarla uğraşan ilk düşünürlerden birinin Miletli Thales olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, arkhe meselesi Thales'in önemini gözler önüne sermekte ve töz sorununa ilişkin bir araştırma yapıldığında ilk olarak başvurulması gereken kişinin o olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bakımdan Thales başta olmak üzere Milet Okulu doğa filozoflarının ilk ilke arayışları içerisinde arkhe olarak belirledikleri varlık ya da maddeleri töz olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Thales'e ilişkin bilgilere en çok ulaştığımız kişi olan Aristoteles, ‘Metafizik’³⁴ adlı eserinde Miletli filozofların arkhe ile tözü özdeş gördüklerini açıkça belirtmektedir. “İlk filozofların çoğunluğu şeylerde sadece maddi ilkelerin bulunduğu inaniyorlardı. Çünkü şeylerin neden meydana geldiklerini, ilk olarak <yani başlangıçta> nereden ortaya çıktıklarını ve son olarak <yani sonuçta> neye karışarak yok olduklarını, gerçi tözün olduğu gibi kaldığını, ama durumlarının değiştiğini, işte bütün bunları şeylerin ögesi ve ilkesi <arche> diye açıklıyorlar ve bu yüzden böyle bir tözün <Physis³⁵> her zaman olduğu gibi kalacağını düşünerek, herhangi bir şeyin <hiçten> doğmayacağına ve <hiçe> karışarak yok olmayacağına inaniyorlar... Zira kendisi olduğu gibi kalırken diğerlerini meydana getiren bir tek ya da birçok tözün mevcut olması gerekir. Böyle bir ilkenin sayısı ve çeşidi konusunda hepsi söz birliği etmiyor, sadece bu tür felsefenin kurucusu olan Thales suyu ilke olarak açıklıyor.” Buna göre, Thales'in arkhe olarak belirlediği suyu aynı zamanda töz olarak da kabul ettiğini ifade edebiliriz. Bu tespitten hareketle Thales'in tözü Arslan³⁶'nın da belirttiği üzere belirli bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Thales'in her şeyin özünde su olduğu düşüncesiyle belirlediği töz ontolojik anlamda temel olma ve bir madde türü olma gibi felsefi töz kavramının çalışmanın başında aktarılan anlamlarından birinci ve altıncı anlamlarını karşılamaktadır. Bu açıdan, belirtmek gerekir ki, Thales'in tözü sudur ve su belirli yapıda bir maddedir.

²⁷ Kranz 1984, 28.

²⁸ Aristoteles, Metafizik, 1996, 983b20.

²⁹ Aristoteles, Metafizik, 1996, 983b20-27; akt. Arslan 2006, 88.

³⁰ Kranz 1984, 29.

³¹ Coplestone 1993, 23.

³² Coplestone 1993, 23.

³³ Thomson 1997, 173.

³⁴ Metafizik, I 3. 983b6 vd = 11a12; akt. Capelle 2011, 54.

³⁵ Physis sözcüğü arkhe gibi kullanılıyor.

³⁶ Arslan 2006, 119.

2. 2. Anaksimandros

Töz sorunu ile ilişkili olarak evrenin ilk, temel madde arayışı içerisinde karşımıza çıkan diğer bir düşünür ise Anaksimandros'tur. Thales'in çağdaşı ve öğrencisi olan Anaksimandros her şeyin kendisinden ortaya çıktığı temel bir şey olduğu konusunda hocası ile aynı fikirdedir. Ancak Thales'in aksine Anaksimandros, değişen ve birbirinin yerini alan ve hep aynı kalan temel maddenin ne su ne de başka özel bir element gibi herhangi bir şey olduğunu ifade etmektedir. Thales arkheyi belirli bir öğede bulurken öğrencisi Anaksimandros "bunu madde bakımından iyiden iyiye belirlenemeyen -bizim "töz" kavramımıza yaklaşan- bir şeyde buluyor ve ne zaman ne de yer bakımından sınırı olmayan bu şeye apeiron, yani sınırsız-şey adını veriyor"³⁷. Böylece o, Thales'in arkhesi ya da tözü olan suyun, diğer belirli elementlerden yalnızca biri olduğunu ve tüm bu belirli şeylerin kökenini açıklamak için daha temel bir şeye ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, belirli şeylerin kendisinden ortaya çıktığı birincil tözün ya da temel maddenin belirsiz veya sınırsız bir özelliğe sahip olması gerektiğini söylemektedir. Aristoteles'in de belirttiği üzere, "dört öğenin birbiri içinde değişmesini gözlemlemiş olan Anaksimandros herhalde bunlardan hiçbirini temel <dayanak> [töz] olarak kabul etmek istemiyor, tersine bunların yanında bulunan başka birini benimsiyordu..."^{38,39}. Bu kapsamda, dünyada belirli olarak bulunan bütün varlıkların belirsiz ve sınırsız bir kökene ya da dayanağa sahip olduğunu ifade eden düşünür, aktüel şeylerin belirli, kaynaklarının belirsiz; şeylerin sonlu, kökenlerinin ise sonsuz veya sınırsız olduğunu vurgulamaktadır.

Anaksimandros bu vurgulardan hareketle ana maddenin, arkenin, ilkenin veya tözün ne olması gerektiğini sorgulayarak bu soruya apeiron cevabını vermektedir: "Praxiades'in oğlu, Thales'in öğrencisi ve izleyicisi Miletoslu Anaksimandros sonsuz"⁴⁰u şeylerin ilkesi ve öğesi olarak benimsemiş, ilke için bu adı ilk defa kullanan da o olmuştur.^{41,42} Anaksimandros yalnızca, şeylerin asıl tözü ya da temeli hakkında yeni bir fikir ileri sürmemiş bununla birlikte şeylerin ana, temel maddeden nasıl ayrıldıklarını açıklamaya çalışarak felsefi düşünceleri ilerletmiştir. Thales, ilk madde ya da temel madde olarak arkheden ya da tözden dünyadaki birçok farklı şeyin nasıl dönüştüğü sorununu açıklamayla ayrıntılı olarak ilgilenmemiştir. Mesela, o katı ve gaz gibi farklı formlara bürünebilen suyun, zıttı olan ateşi bünyesinde nasıl barındırabileceğini açıklama noktasında yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla, belirli bir tözden, yine belirli olan zıt ve farklı unsurların nasıl çıkabileceği meselesi Thales'te yanıtız kalmaktadır. Ancak Anaksimandros bu meseleyi ayrıntılı olarak ele almıştır. Ona göre, belirsiz ve sınırsız olan [apeiron], şeylerin yaratılmamış ve yok edilemez birincil tözüdür. Varolan nesnelere başlangıcı arkhe olarak değerlendirilen apeirondur. Bu başlangıç maddesi ne su ne de öğe denen şeylerdir, ancak kendisinden bütün göklerin ve bu göklerdeki dünya (kosmos)'ların meydana geldikleri, sınırsız başka bir tözdür⁴³.

Anaksimandros açısından töz aynı zamanda sonsuz bir harekete de sahiptir. Bu hareketin bir sonucu olarak, çeşitli spesifik öğeler, orijinal cevherden ayrılma ve kopma yoluyla meydana gelirler⁴⁴. Arslan⁴⁵'in aktarımıyla "her zaman genç, diri, her zaman canlı ve ezeli-ebedi olarak hareketli olan apeiron'dan önce ayrılma veya kopma yoluyla sıcak ve soğuk çıkmıştır"⁴⁶. Ardından, bu ikisinden nem ortaya çıktı; sonra bunlardan kuru olan toprak ve hava meydana geldi. Bu bakımdan Anaksimandros tözün farklı unsurlara nasıl dönüştüğünü açıklayarak Thales'in görüşlerini bir adım ileriye götürmüştür⁴⁷ çünkü Thales'in suyu rasyonel olarak çokluğu açıklamaktadır ancak ampirik anlamda diğer varlıkların sudan nasıl meydana geldiğini açıklamamaktadır. Bu noktada Anaksimandros'un ileri sürdüğü apeiron rasyonel bir ilke olarak Thales'in tasavvur ettiği gibi tek belirli bir şeyden oluşmamaktadır.

³⁷ Kranz 1984, 31.

³⁸ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 13 vd'ına = 12A9

³⁹ Akt., Capelle 2011, 61.

⁴⁰ Capelle'nin notu "Apeiron" sözcüğü yalnızca sonsuz, yani sınırsız diye çevrilebilir ki, Anaksimandros da kesinlikle bunu kastetmektedir.

⁴¹ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 13 vd'ına = 12A9

⁴² Akt., Capelle 2011, 61.

⁴³ Kranz 1984, 32.

⁴⁴ Kranz 1984, 33.

⁴⁵ Arslan 2006, 103-104.

⁴⁶ Aristoteles, Fizik, 187a20-21.

⁴⁷ Coplestone 1993, 23.

Töz ya da arkhe olarak apeiron Yunanca'da sınırsız, sonsuz ve belirsiz anlamlarına gelmekle birlikte, spesifik anlamda niceliksel olarak sınırsız, niteliksel olarak belirsiz anlamlarına gelmektedir. Anaksimandros'un tam olarak hangi anlamda bu kavramı kullandığıyla ilgili literatürde çeşitli tartışmalar vardır⁴⁸. Ancak bu çalışmada tartışılan mesele kavramın tam anlamının ne olduğundan öte, bu kavramın hangi amaçla kullanıldığıyla ilgilidir. Aristoteles'in⁴⁹ doksografına göre, Anaksimandros "ilke olarak suyu ya da öğelerden birini değil, gökyüzünü ve içindeki dünyaları meydana getiren başka bir sonsuz tözü [temel dayanak] kabul etmiştir"⁵⁰. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Anaksimandros açısından sonsuz töz apeiron olarak belirlenmekle birlikte onun tözü, tözün felsefi anlamlarından ilkinin karşılık gelen "ontolojik olarak temel ve diğer her şeyin kendisinden yapıldığı şey olması" ölçütünü karşılamaktadır. Bununla birlikte, Aristoteles'in⁵¹ "sonsuz [apeiron], madde olarak nedendir... Ama diğer düşünürler de sonsuzdan madde olarak yararlanıyorlar"⁵² ifadesi göz önünde bulundurulduğunda Anaksimandros'un arkhesini bir tür madde olarak gördüğü ve böylece felsefi tözün altıncı anlamı olan "töz madde türlerinin veya cinslerinin tipik bir örneği" ölçütünün de tıpkı Thales'in töz anlayışında olduğu gibi karşılandığı görülmektedir. Thales'ten farklı olarak, Anaksimandros'un töz anlayışı, tözün diğer bir anlamı olan ikinci maddeyi yani "tözler, diğer şeylerle karşılaştırıldığında, nispeten bağımsız ve ebedidir" ifadesini de kapsamaktadır. Bu yorumu yapmaya imkân veren yine Aristoteles'in 'Fizik' kitabındaki Sonsuz'un yüklemelerine ilişkin görüşlerine dayanmaktadır. Aristoteles⁵³ "her şey ya "başlangıç"tır ya da "başlangıç"tan <çıkır>; ama sonsuzun başlangıcı yoktur, aksi takdirde bir sonu olurdu. Ayrıca o başlangıç olarak hem olmamış hem de ebedi olmak <zorundadır>. Çünkü olmuş olan her şeyin bir son bulması zorunludur ve her yok oluşun bir sonu vardır. Bu nedenle, dediğim gibi, bunun başlangıcı yoktur, o daha çok tüm öteki şeylerin ilk başlangıcıymış, her şeyi kapsıyormuş, her şeyi sevk ve idare ediyormuş gibi görünüyor, tıpkı sonsuzun yanı sıra ruh ya da sevgi denen son nedenlerden hiçbirini kabul etmeyenlerin iddia ettikleri gibi. Ve bu da tanrısal olanmış. Çünkü Anaksimandros ile doğa bilimcilerden pek çoğunun kanısına göre o "ölümsüz" ve "ebedi"ymiş"⁵⁴. Aristoteles'in bu aktarımından yola çıkarak apeironun diğer varlıklara kıyasla sonsuz, bağımsız ve kalıcı bir yapıda olması ile Anaksimandros'un töz kavrayışının Thales'in töz anlayışından farklı olarak başka bir anlam taşıdığı da görülmektedir. Böylece, Anaksimandros'un arkhenin diğer formlarına nasıl bürüneceğine ilişkin vurgusu ile evrenin başlangıcına ilişkin görüşleri ya da kozmogonisi tözün ondaki son anlamının ortaya çıkmasına sebep olmakta ve onun görüşlerini Thales'ten farklılaştırarak düşünce tarihi açısından bir adım ileriye götürmektedir. Ayrıca, Anaksimandros'un ontolojisi ile ilişki olarak ilk madde arayışı içerisinde belirlemiş olduğu arkheyi yani apeironu her şeyin kendisinden geldiği temel madde olarak değerlendirmesi ve ayrıca apeironu belirli maddelerin kaynağı olan belirsiz bir madde türü olarak görmesi ile töze ilişkin görüşleri Thales'in düşüncesinde tözün belirtilen ontolojik anlamda temel olma ve bir madde türü olma gibi iki özelliğini de taşımaktadır. Buna göre, Anaksimandros'un tözü apeirondur ve apeiron sonsuz-belirsiz bir yapıdadır.

2. 3. Anaksimenes

Milet Okulu doğa filozoflarının son temsilcisi olarak Anaksimenes ise diğer iki düşünür gibi evrenin ilk ilkesi ya da tözü nedir sorusuna cevap aramış ve kendi gözlemleri çerçevesinde bu soruya bir yanıt vermiştir. Öncelikle o, Anaksimandros'un doğal şeylerin bir araya gelmesi ile ilgili meseleye verdiği yanıtı düşünerek, bu yanıtın yetersiz olduğunu belirtmektedir çünkü her şeyin kaynağı olarak sınırsız kavramı çok belirsiz ve soyut kalmaktadır. Anaksimenes, Anaksimandros'un neden sınırsız bir arkhe arayışı içerisine girdiğini ve bu sınırsız arkheyi neden Thales'in suyun her şeyin nedeni olduğu fikrine tercih ettiğini anlamaktadır. Bu anlayış altında yatan neden niteliksel olarak belirsiz ve niceliksel olarak sınırsız bir arkhe ya da tözün en azından çok çeşitli, sonlu ve belirli şeylerin nasıl ortaya çıktığını açıklamada yardımcı olabileceği düşüncesidir. Ancak Anaksimenes belirsiz ve sınırsız bir ilk ilke ya da tözden diğer şeylerin nasıl meydana geldiğini açıklamada Anaksimandros'un tasvir ettiği arkhesinin

⁴⁸ Cornford 1932; Burnet 1919.

⁴⁹ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 13 vd'ına = 12A9

⁵⁰ Akt. Capelle 2011, 61.

⁵¹ Aristoteles, Fizik III 7. 207b35 vd. = 12A14

⁵² Akt., Capelle 2011, 61.

⁵³ Aristoteles, Fizik III 7. 207b35 vdd. = 12A14.

⁵⁴ Akt., Capelle 2011, 62.

yetersiz olacağını ifade etmekte ve bu nedenle o, Thales'in yaptığı gibi belirli bir arkheye ya da töze odaklanmayı tercih etmektedir⁵⁵.

Bu kapsamda Anaksimenes, Thales ve Anaksimandros'un görüşleri arasında bir nevi orta yolu bulmaya çalışmakta ve bunu belirlemiş olduğu ilke çerçevesinde ortaya koymaktadır. Anaksimenes, 'hava'yı her şeyin kendisinden ortaya çıktığı birincil madde olarak belirlemekte⁵⁶ ve "havanın sudan daha önce ve kesinlikle yalın cisimlerin ilkesi olduğunu iddia⁵⁷" etmektedir⁵⁸. Thales'in arkhe olarak ileri sürmüş olduğu su kavramı gibi, hava da belirli bir maddedir. Ona göre, havanın her varlık için hayati önemde olduğu ve her şeyin temelinde olduğu kolayca gözlemlenebilmekle birlikte zamanla her şey tekrar havaya karışarak çözülmektedir⁵⁹.

Anaksimenes tözün sonsuz yapıda olduğunu belirterek Anaksimandros'un töz düşüncesinden de belirli ölçülerde faydalanmaktadır "... yani Thales'ten aldığı tözün belirli bir varlık olduğu öğretisini Anaksimandros'tan aldığı onun sonsuz olduğu öğretisiyle birleştirmektedir"⁶⁰. Böylece, "Anaksimenes de <Anaksimandros> gibi temelde yatan tözün tek ve sonsuz olduğunu söylüyor, ama bunu onun gibi belirsiz bırakmıyor, havayı ilke diye açıklayarak belirliyor; aradaki fark seyreklik ve yoğunluktan ileri geliyor⁶¹"⁶². Anaksimenes'in tözü Anaksimandros'tan farklı olarak niteliksel olarak belirsiz bir yapıda değildir. Thales'in tözünde olduğu gibi belirli bir yapıdadır. Onun tözünün belirli olduğuna ilişkin vurguyu Arslan⁶³ şu şekilde aktarmaktadır: "Eğer tözün veya ana maddenin yoğunlaşmak ve seyrekleşmek suretiyle farklı varlıkları meydana getirmesi mümkünse veya böyle bir görüş makul ise o zaman artık tözü Anaksimandros gibi belirsiz bir şey olarak almak zorunda değiliz. Çünkü bu durumda veya bu varsayımda, bir aynı şeyin, yani havanın sıkışınca su, daha fazla sıkışınca toprak, en fazla sıkışınca taş veya kaya, buna karşılık seyrekleşince ateş olduğunu söylemek veya düşünmek mümkündür. Bu varsayımı veya açıklama tarzını kabul ettikten sonra, artık tözün belirli bir şey olduğunu kabul etmekte bir sakınca yok gibi görünmektedir". Bu çerçevede, Anaksimenes'in tözü belirli bir yapıda olması bakımından Thales'ten, sonsuz olması bakımından Anaksimandros'un töz anlayışından unsurlar taşımaktadır.

Anaksimandros'un sürekli hareket halindeki sınırsız ve belirli olmayan apeiron görüşü gibi, Anaksimenes'te de hava belirli ve somut bir madde olmasına rağmen her yere yayılabilmektedir⁶⁴: "Havadan oluşan ruhumuzun bizi yönetmesi gibi, tüm evreni de soluk ile hava kaplamaktadır"⁶⁵⁶⁶. Üstelik, havanın hareketi, Anaksimandros'ta diğer şeylerin ana maddeden veya arkheden ayrılma ya da kopmalar yoluyla çıktığına ilişkin açıklamasından daha spesifik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Anaksimenes, havanın her şeyin kökeni ya da temeli olduğunu açıklamak için, bu şeyleri oluşturan havanın yoğunlaşarak ve genleşerek (seyrekleşerek) diğer maddeleri meydana getirdiğini ifade etmektedir⁶⁷.

Anaksimenes bu noktaya değinirken, varlıklardaki nitelik farklılıklarının nicelikteki farklılıklardan kaynaklandığı yönündeki önemli fikrini de ileri sürmektedir⁶⁸. Havanın genişlemesi ve daralması nicel değişiklikleri temsil eder ve tek bir maddede meydana gelen bu değişiklikler, çevremizde gördüğümüz farklı şeylerin çeşitliliğini açıklar. Bahsedildiği üzere, Anaksimenes'e göre, havanın niceliksel bir farklılıkla genişlemesi ısınmaya ve en sonucunda ateşe neden olurken, yoğunlaşması ise, rüzgarları, rüzgarlar bulutları, bulutlar yağmuru meydana getirmektedir. Anaksimenes'in yaptığı, bu sürecin niteliksel yüzünü niceliksel terimlere indirgeyerek açıklamaktır. Evrenin çeşitli bölümleri farklı

⁵⁵ Kranz 1984, 35.

⁵⁶ Coplestone 199, 26; Yardımcı 2016, 1332.

⁵⁷ Aristoteles, Meteoroloji I 3. 984a5 = 13A4

⁵⁸ Akt. Capelle 2011, 70.

⁵⁹ Thomson 1997, 180.

⁶⁰ Arslan 2006, 119.

⁶¹ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 26 vd. D'sine=3A5

⁶² Akt. Capelle 2011, 70.

⁶³ Arslan, 2006, 119.

⁶⁴ Thomson 1997, 180.

⁶⁵ Aetius I 3, 4 = 13b2

⁶⁶ Akt. Capelle 2011, 70.

⁶⁷ Coplestone 1993, 26.

⁶⁸ Thomson 1997, 181.

şeylerden yapılmamış, fakat yalnızca aynı şeyden az veya çok içermekle birbirinden farklılaşmaktadır. Anaksimenes nitelik farklılıklarının nicelik farklılıklarına dayandığı düşüncesi ile aynı zamanda dış dünyada meydana gelen meteorolojik olayları da arkhesi ile bir şekilde açıklığa kavuşturmuştur⁶⁹. Buna göre; “hava seyrekleştiği zaman ateş haline geliyor; yoğunlaşınca da rüzgar; havanın yoğunluğu arttıkça önce bulut, sonra su ve toprak, aşırı yoğunlaşma sonucunda da taş haline geliyor. Hava yoğunlaşmışsa rüzgâr meydana geliyormuş, harekete geçince de esiyormuş. Hava bir araya toplanarak daha çok yoğunlaşınca bulut oluyor ve bulutlar <şiddetli basınç altında> suya dönüşüyorlarmış. Bulutlardan düşen sular donduğu zaman dolu meydana geliyormuş; bu nesne fazla nem içeriyor ve sonra donuyorsa o zaman da kar oluşuyormuş. Bulutlar hava akımlarının zoruyla parçalandıklarında şimşek çakıyormuş. Çünkü o zaman parlak ve alevli bir ışın ortaya çıkıyormuş. Gökkuşağı da güneş ışınlarını bir araya toplamış havaya isabet ettiği zaman görünüyormuş. Isınma ve soğuma nedeniyle yeryüzü büyük değişimlere uğradığı zaman da deprem oluyormuş^{70,71}. Bu açıdan, Anaksimenes’in nitelikleri niceliklere indirgemesi önemli bir düşüncedir. Bu görüş daha sonraları Demokritos’un görüşleri ile desteklenmektedir. Bununla birlikte, Aristoteles ise nitelikleri yapısal olarak birbirlerinden farklı olarak görmekte ve ağırlık hafiflik gibi unsurlar arasında kategorik ayrımlar olduğunu belirtmektedir⁷². “Anaksimenes ... töz veya ilke olarak belirli bir şeyi almış olsa bile bu yoğunlaşma ve seyrekleşme mekanizması sayesinde ondan farklı ve zıt şeyleri meydana getirebilir. Günümüzde bütün varlıkların temelde aynı şeyden, yani atomlardan meydana geldiğini kabul etmekle birlikte, onlar arasındaki farklılıkları atom ağırlıkları arasındaki farklılıklara indirgemiyor muyuz?”⁷³. Bu çerçevede, Anaksimenes’in tek bir tözden diğer varlıkların ya da şeylerin nasıl meydana çıktığı konusundaki açıklamalarının hem Thales’ten hem de Anaksimandros’tan daha etkili ve başarılı olduğunu ifade etmekte bir sakınca yoktur.

Anaksimenes’in arkhe arayışı çerçevesinde belirlenen töz anlayışı tözün hava gibi belirli bir madde olması bakımından Anaksimandros’un apeironundan farklılaştığını, Thales’in tözü ile paralellik gösterdiğini; tözün sonsuz olması bakımından ise Anaksimandros’un görüşlerini paylaştığını Thales’in görüşlerinden ayrıldığını ifade etmek mümkün gözükmemektedir. Son olarak, Anaksimenes’in tözünün daha önce vurguladığımız üzere tözün ontolojik olarak temel olma ve bir madde türü olması gibi tözün felsefi anlamlarından birinci ve altıncı anlamlarını karşıladığını da ifade etmek mümkündür.

Sonuç

Sonuç olarak değerlendirdiğimizde dış dünyadaki bütün varlık ve niteliklere temel oluşturabilecek bir varlık arayışı tarihsel süreç içerisinde töz anlayışının ve buna bağlı olarak töz sorununun ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedir. Töze ilişkin farklı yaklaşımlar töz kavramının çeşitli anlamlara sahip olmasına ve filozofların töze yönelik çeşitli görüşler ileri sürmelerine yol açmaktadır. Bu doğrultuda Aristoteles’in fizikçiler olarak adlandırdığı Milet Okulu doğa filozofları şeylerin maddi ilkesini (arkhe) ve onların ortaya çıkma ve yok olma yöntemlerini aramaları ve ayrıca arkhe ile tözü özdeş olarak değerlendirmeleri neticesinde evreni rasyonel araştırma yoluyla anlaşılabilir bir düzen içerisinde görmektedirler. Bu çerçevede değerlendirdiğimiz Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes töz, ilke veya temel dayanak anlamlarına gelen arkhelelerini sırasıyla su, apeiron ve hava olarak belirlemişlerdir. Buna göre, Thales’in her şeyin özünde su olduğu düşüncesiyle öne sürmüş olduğu arkhesi tözün felsefi anlamlarından olan tözün ontolojik açıdan temel olma ve tözün bir madde türü olması gibi özellikleri taşımaktadır. Anaksimandros’un bütün varlıkları meydana getiren sozsuz tözü, diğer bir deyişle apeironu temel dayanak olarak kabul etmesi ve sonsuzdan madde olarak yararlanmasıyla onun töz anlayışı Thales’in düşüncesinde olduğu gibi tözün ontolojik temel olma ve tözün madde türlerinin bir örneği olması gibi özellikleri taşımaktadır; ancak töz olarak apeironu başlangıcı ve sonu olmayan bir varlık olarak değerlendirmesi neticesinde töze ezililik ve ebedilik atfederek Thales’in töze ilişkin görüşlerinden ayrılmakta ve tözün felsefi anlamlarından olan ikinci maddeye (tözler, diğer şeylerle karşılaştırıldığında, nispeten bağımsız ve ebedidir) vurgu yapmaktadır. Anaksimenes ise havayı her

⁶⁹ Kranz 1984, 36.

⁷⁰ Hippolytos I 7, 3=13A7

⁷¹ Akt. Capelle 2011, 69.

⁷² Arslan 2006, 124.

⁷³ Arslan 2006: 120

şeyin kendisinden meydana geldiği birincil madde olarak belirlemesi ve havanın farklı form ve maddelere nasıl büründüğünü açıklamasıyla tözün diğer iki düşünürde vurgulanan temel dayanak olma ve bir madde türü olma gibi felsefi tözün iki anlamına da değindiği görülmektedir.

Bununla birlikte, Milet Okulu doğa filozofları arkhelerine ve bu bağlamda belirlemiş oldukları tözlerine çeşitli nitelikler yüklemektedirler. Thales tözün niteliğini suyun diğer varlıkları meydana getirmesinden ötürü belirli ve sonlu bir madde olarak belirlemektedir. Anaksimandros belirli maddelerin kaynağı olan belirsiz ve sonsuz bir madde olarak apeironu tözsel açıdan sonsuz ve belirsiz bir yapıda görmektedir. Ancak, Anaksimenes diğer iki düşünürün görüşlerini sentezleyerek onların töze atfettikleri özelliklerden ayrılmaktadır. Bu doğrultuda, Anaksimenes Anaksimandros'un iddia ettiği gibi temel dayanak olarak tözün tek ve sonsuz olduğunu söylemekte ancak tözün belirsiz olmadığını havanın seyreklik ve yoğunluk gibi hareketleri doğrultusunda tözü ilke olarak açıklayarak belirli bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Anaksimenes'in töz olarak hava gibi belirli bir şeyi alması ve yoğunlaşma-seyrekleşme düşüncesiyle tözün farklı nitelikteki diğer varlıkları nasıl meydana getirdiğini açıklaması Thales ve Anaksimandros'un düşüncelerine kıyasla onun daha kapsayıcı bir açıklama ileri sürdüğünü ortaya koymaktadır. Nihai olarak, Milet Okulu doğa filozoflarının şeylerin birincil tözü olarak değerlendirdikleri su, apeiron ve hava hakkındaki özel fikirlerinin yararlılığı ne olursa olsun, onların gerçek önemi şeylerin nihai doğası ve doğanın gerçekte nelerden oluştuğuna dair ilk doğrudan araştırmayı gerçekleştirilmelerinden kaynaklandığını da belirtmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Aristoteles (1996). *Metafizik* (çev. A. Arslan). 2. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Aristotle (1938). *The Categories. On Interpretation. Prior Analytics* (Edt. Cook, H. P., & Tredennick, H). Loeb Classical Library.
- Aristotle (2016) *De Anima* (trans. with an introduction and commentary by Shields, C.). Oxford: Clarendon Press.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydoğdu, H. (2020). Aristoteles Ontolojisinde Töz (Ousia)-Öz (Eidos) İkiliği Problemi. *Dört Öge*, (18), 33-51.
- Burnet, J. (1919). *L'aurore de la Philosophie Grecque*. Payot.
- Capelle, W. (2011). *Sokrates'ten Önce Felsefe* (çev. O. Özügül). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Copleston, F. (1993). *A History of Philosophy. Vol. 1, Greece and Rome*. New York: Image Books.
- Cornford, F. M. & Cornford, F. M. (1932). *Before and After Socrates*. Cambridge University Press.
- Descartes, R. (1982). *Principles of Philosophy* (Trans. with Explanatory Notes. Miller, V. R. & Miller R. P.). Holland: Kluwer Academic Publishers.
- Hume, D. (2015). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (çev. E. Baylan). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Kirk, G. & Raven, J. E. (1977). *The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts*. Cambridge University Press.
- Kranz, W. (1984) *Antik Felsefe, Metinler ve Açıklamalar* (çev. S. Y. Baydur). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Locke, J. (2013). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Oxford Learner's Dictionaries (2022). *Substance*. Erişim Tarihi: 08.04.2022 (<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/substance?q=substance>)
- Robinson, H. *Substance. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2021 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.). Erişim Tarihi: 22.03.2022 (<https://plato.stanford.edu/search/searcher.py?query=substance>).
- Sarı, M. A. (2011a). Aristoteles'te İlk İlkelerin Bilgisi ve Nous Üzerine. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (16), 123-131.
- Sarı, M. A. (2011b). Birincil ve İkincil Nitelikler Üzerine Descartes, Locke ve Berkeley. *Yeditepe'de Felsefe*, 57, 150-189.
- Thomson, G. (1997). *Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler, İlk Filozoflar* (çev. M. H. Doğan). İstanbul: Payel Yayınevi.
- Türk Dil Kurumu (2022). *Töz*. Erişim Tarihi: 06.04.2022 (<https://sozluk.gov.tr/>).
- Yardımcı, A. B. (2016). Milet Okulu Doğa Filozofları Bağlamında Tanrının İmkânı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 1329-1333.
- Yardımcı, A. B. (2020). Ernst Mach'ın Anti-Realizminin Fenomenalist Temeli ve Öznel İdealist Sonucu: Mach Solipsist Bir Düşünür Olabilir mi?. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10(2), 469-487.